

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ZAMANINDA
ALEVİ-SÜNNİ ÇATIŞMALARI
ALEVI-SUNNI CONFLICTS AT GREAT SELJUKIAN STATE**

Ergin AYAN*

Özet

Alevilik, İslâm düşünce tarihi için, şüphesiz en karmaşık ve çok yönlü incelemeye ihtiyaç gösteren araştırma konularının başında gelir. Alevilik tarihi, sadece inanç manzumesi olarak değil, Büyük Selçuklular tarihi kaynaklarının onlar hakkında verdikleri bilgiler bakımından da önemlidir. Alevilik tarihinin en dikkat çekici yönlerinden birisi, Alevilik kavramının 11. yüzyıldan çok öncesine dayanmasıdır. Emeviler ve Abbasiler zamanlarında Irak, İran, Türkistan, Azerbaycan, Hazar kıyılarında Aleviliğin nasıl yayıldığı da ayrı bir sorudur. Abbasi ihtilâlden sonra Aleviler neler hissediyordu? Büyük Selçuklulara dair tarih kaynakları ise çok ilginç tablolar sunmaktadır. Aleviliğin Türkler arasında yayılması ve bir mit oluşturması nasıl gelişmiştir? Bunlar kolaylıkla geçirilebilecek sorular değildir. Bunlar geçmişe dönük bilgilerin toplanıp, aynı zamanda Aleviliğin fiili deneyimlerinin yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu sorulara verilecek yanıtlar, o insanların o devirdeki sosyal ve siyasal davranışları hakkında bir takım ipuçları sunacaktır. Bu çalışmada, Selçuklu hâkimiyeti altındaki toplum katmanlarının, devletin onlara yaklaşımına ve belirli mezhepsel inançlara dayalı olarak, kitlesel eylemleri yansıtılmaya çalışılacaktır. Bu çalışmayla, geçmişe dönük olarak Alevilerin Selçuklu toplumu içerisinde neler düşündüğünü ve neler yaptığını araştırmış olacağız.

Anahtar Kelimeler: Aleviler, Selçuklular, İslami Düşünce

Abstract

Alevism, no doubt, is one of the most complex topics and demanding multidisciplinary researches in the history of Islamic thought. History of Alevism is not important about it being a belief system but also the information given by Great Seljukian History sources. One of the most remarkable aspects of Alevism History is the relying of concept of Alevism much earlier than XIth century. The spreading of Alevism in Iraq, Iran, Turkistan, Azerbaijan and Caspian coast at the time of Umayyads

* Doç. Dr. Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

and Abbasids is a separate question. What were Alevids feeling after the Abbasid Revolution?. Historical sources about Great Seljukians are showing interesting views. How did Alevism spread among Turks and created a myth. Those questions are not easy to answer. One should collect historical data and analyze them with experiences of Alevids. The answers to those questions must provide some leads about those peoples social and political behaviors. In this study, we tried to reflect the mass actions of the layers of society under the rule of Seljuk state on the basis of the state's approaches to them and their specific denominational beliefs. By this study we will have been investigated the thoughts and actions of Alevites among Seljukian community retrospectively.

Keywords: Alevids, Seljukians, Islamic Thought.

Giriş

Hazreti Muhammed'in ölümünden sonraki ilk otuz-kırk yıl içinde halifelik meselesinde Müslümanlar arasında meydana gelen dramatik olayların, İslâm tarihinde yarattığı gerçekten de beklenmedik gelişmeleri tartışmak şüphesiz apayrı bir husustur. Burada sadece, Müslümanlar arasındaki siyasal ayrılabilirlik payının bilhassa Hazreti Osman'ın katlinden (656)¹ sonra dikkat çekici derecede arttığını ifade etmekle yetiniyoruz. Bu olaydan sonra, İslâm dünyasında geniş çapta siyasal bir bunalımın yaşanmaya başladığı genellikle kabul gören bir durumdur; çünkü Müslümanlar ikiye ayrılmış, Hazreti Osman'ın bağlı olduğu Emevî soyuna sempati duyanlara "Şia Osman", Hazreti Ali'nin yandaşı olanlara da "Şia Ali" denmiştir².

Bu olaydan sonra İslâm dünyası iç ve dış buhranlara düşmüş, içeride mezhep ihtilâfları kronik bir hal almış; 11. asırda Selçuklu hâkimiyeti başlamadan önce İslâm nizâmını yıkıcı şiddetli mücadeleler geliştirmişti. 9. asırda patlak veren Babek kalkışması ve aşağı Irak taraflarında ortaya çıkan Karmatîlik de eski İran'ın Zerdüşti dini ve Mazdekçi akidelerine dayanıyordu³. 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren

1 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi'l-Tarih Tercümesi*, III, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1986, s. 174-187; Ahmed b. İshâk Yakûbî, *Târih- Yakûbî*, II, Farsça Terc. Muhammed İbrahim Ayetî, Tahran 1382, s. 72 vd; Karş. Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, Ankara 1993, s. 381-384; Philipp K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, s. 271.

2 Neşet Çağatay, *a. g. e.*, s. 425; Abdulkadir Sezgin, *Sosyolojik Açıdan Alevilik-Bektaşilik*, Ankara 2002, s. 27.

3 Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1981, s. 256; IX. Yüzyılda kendini gösteren Babek hareketi temelinde Mazdekîliğe dayanmaktaydı. X. yüzyılda Irak taraflarında kendini gösteren Karmatîler de Mazdek'in komünist fikirlerini ihyayı amaçlamaktaydılar. 930 yılında Karamita'nın İslâmın mukaddes şehri Mekke'ye tecavüzü; Hacer-i Esved'i götürmeleri ve otuz yıl süre ile ellerinde tutmaları Müslümanları heyecanlandırmıştı. Aslında Fatımiler gibi Karmatîler de Mehdî inancına dayanmakta olan Batınîlerdi. Ünver Günay-Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2009, s. 337.

Selçukluların Sir-Deryâ'dan çıkıp, Tuğrul Bey'in Bağdâd'a girişine⁴ kadar süren bir asır boyunca, İslâm dünyası birbirine düşman iki dinî idare arasında parçalanmış bulunuyordu. Mısır'daki Fatımîlerin Şîî bir hilâfet müessesesi kurmaları⁵ üzerine İslâm dünyası Mısır'daki Şîî ve Bağdâd'daki Sünnî halifeler elinde parçalanmıştı. İslâm dünyasının siyasî bakımdan "Tevâif-i Mülûk" şeklindeki bölünmesine ve Abbâsîler zamanındaki millî kıpırdanmalara, dinî ve mezhebî alanda Şîîlik de eklenerek büyük bir güç olarak ortaya çıkıyordu. Bu Şîî hilâfet, İslâm dünyasında derinden bir karışıklık yaratmakla, Bizans'ın şahsında Hıristiyanlığın, bir kısım topraklarını geri alma siyasetini oldukça kolaylaştırmıştır⁶.

Yaşanan ve burada çok kısa olarak değindiğimiz bütün bu olayları nasıl yorumlarsak yorumlayalım, Cemel ve Sıffin⁷ savaşlarından sonra İslâm tarihinde yeni bir çağın başladığını, artık yeni bir sayfa açıldığını çok az kişi reddedecektir. Sırf bu keyfiyet bile, İslâm tarihinin yönünü ve o dönemlerde yaşamış olan İslâm müelliflerinin İslâm tarihine bakış açılarını değiştirmeye yeterli olmuştur, zira bir tarih kesiti kendi içerisinde tutarlılıkları veya tutarsızlıkları ile birlikte, siyasal ve inançsal farklılıkları içeren tarihsel döneme dönüşmüştür. Hangi tarafta olursak olalım, bu çalışmamızda ele aldığımız 11. ve 12. yüzyılların akışına kendimizce bir bakış atmadan önce, yaklaşımlarımızı tarafsız bir tarihçi gözüyle kontrol etmeden yapamayız. Nasıl ki bu yüzyıllara, kendi inançlarımızla aramızda bir mesafe bırakarak bakabiliyorsak, şimdi 21. yüzyıla da aynı usullerle bir bütün olarak bakabileceğimize de kaniyiz.

Selçuklular ve Sünnîlik

Netice itibarıyla, 11. ve 12. yüzyılların bugün yazılacak olan tarihi, o yüzyıllara kaynaklık eden tarihlerden, metod, tarafsızlık ve nitelik bakımlarından daha farklı olmak durumundadır. Daha açık bir şekilde söylemek gerekirse, Büyük Selçuklular devrinde Alevîlerle Sünnîler arasındaki çatışmaları yazmayı aklıma koyduğumda, Şîîlikle Alevîliği bir ikili fotoğraf olarak görebileceğimi düşünmüştüm. İran,

4 Tuğrul Bey 25 Ramazan 447 (18 Aralık 1055)'de Bağdâd'a girmiştir. Hatta henüz Bağdâd'a girmeden önce 15 Aralık'ta Halife el-Kaa'im tarafından hutbenin Tuğrul Bey adına okunması emredilmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, IX, s. 463; el-Hüseynî, *el-'Urâzâ fi Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326, s. 38; Râvendî, *Râhatu's-Sudur ve Ayeti's-Sürûr*, I, Türkçe terc. A. Ateş, Ankara 1957, s. 104; Zahîreddîn Nişâbüri, *Selcûknâme*, Tahran 1333 Şemsî, s. 18 vd.

5 969'da Fustat şehrinin zaptı ile birlikte Mısır'da iki asır süren Şîî Fatımî bir idare kurulmuştur. E. Graefe, "Fatımîler", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, IV, s. 521-526.

6 Ergin Ayan, "Selçuklunun İslâm'ı Kabulü", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, Eylül 2005, Sayı 61, s. 46.

7 İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, III, s. 226-267 ve 284-349; Yakûbî, *a. g. e.*, II., s. 82-139.

Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyası 11. yüzyılın ilk yarısında, açıkçası 1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'nın sonuçlanmasına kadar, toplumsal açıdan asayiş, nizâm, ticaret ve tarımsal üretim bakımından tam bir felâket çağı geçirmiştir⁸. Bu dönem Samanîler, Karahanlılar, Gazneliler gibi büyük İslâm devletlerinin çöküşünü, her tarafın harabe haline gelişini izlediği bir çağdı. 1040'tan sonraki dönem ise bunun tam zıddı bir tablo arz ediyordu. Bu dönem Selçukluların bir şekilde nizâm-ı âlemi tesis etmeye girişip, İslâm dünyasının durumunu, daha önce hiç yaşanmamış derecede o dönemin şartlarına göre, refah seviyesine ulaştırdığı bir çağ olmuştur.

Bununla birlikte Selçukluların tarih sahnesine çıkışları, şüphesiz doğuda ve batıdaki siyasal güç ve dengelerin değişmesine yol açmış, ekonomik ve sosyal yaşam alanında birçok değişiklikler ortaya çıkarmış ve bütün bunlar doğu ülkelerinin sosyal, kültürel ve etnik süreçlerine yansımıştır⁹. İslâm dünyasının Şîî kesimini, Selçuklu çağı öncesinde siyasî olarak Fatımî-Büveyhî iktidarlarının temsil ettiği açıkça görülebilmektedir. Bu keyfiyeti, Sünnî olan Abbasî hilâfetinin düşüşe geçmesine yormak mümkündür. İsitkbâli bile tartışmalı hale gelmiş bulunan ve artık merkezi otorite olma hususiyetini de kaybetmeye başlayan Abbasî hilâfetinin bu dönemdeki Şîîlerin, isyancı ve kışkırtıcı tavırları, Fatımî-Büveyhî siyasal iktidarlarının sona erdiği Selçuklu asrında da olanca şiddetiyle devam etmiştir¹⁰.

Tarihçiler, Selçukluların, Sünnî Samanîler Devleti'nin hâkimiyeti altındaki topraklarda ortaya çıktıklarını iyi bilirler. Türkler arasında Sünnî İslâm'ın yayılmasına vesile olan Samanîlerin ordusunun ve halkının bir kısmını Türkler teşkil etmekte idiler¹¹. Bunlar hilâfet ordusundaki soydaşları gibi Sünnîliği müdafaa etmekteydiler¹². Açmış oldukları bu yeni devirde Selçukluların, uyguladıkları siyasetin esasları şöyle özetlenebilir; Daima Ehl-i Sünnet mezhebinin çizgisinde Bağdâd Halifeliği'ni korumak, İslâm dünyasındaki siyasî denge merkezlerini yerinde tesbit etmek, Selçuklu hâkimiyeti karşısında rakip güçlerin oluşmasına fırsat vermemek, Sünnî halife ile işbirliği içerisinde olmak. Devletin kurucusu olan Tuğrul Bey'i İslâmın

8 Tafsilat için bk. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Haziran 2012, Cilt 3, Sayı 1, s. 23 vd.

9 Ergin Ayan, a. g. m., s. 24.

10 İki kesim arasındaki gerginlik o noktaya gelmiştir ki, bir Sünnî'nin Kûfe'deki meyve haline giderek orada Hazreti Osman için dua etmesinin, o kişinin şehit olması için yeterli olacağı söylenmiştir. Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 216.

11 Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 51.

12 Nitekim Samanî emîri İsmailî mezhebine meyyledince, Tolun Üge kumandasındaki ordu onu 942'de tahttan indirdi. Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi*, s. 227.

himaye ve müdafaasına sevk eden sebeplerden en önemlisi şüphesiz onun samimi olan Sünnî dindarlığıydı¹³. El-Hüseynî, bu hususu şöyle ifade etmektedir: “O çok şeci, halim, kerimdi ve tâate ve Cuma namazına mülâzemet ederdi, riâyetkârdı. Perşembe ve Pazartesi günleri oruç tutardı.”¹⁴. Bu mevzûda en önemli olan nokta, Tuğrul Bey’in bütün siyasî ve askerî gücünü, artık hiçbir kuvveti kalmayan halifelîğin emrine vermiş olmasıdır. Will Durant Türklerin İslâmiyetin harice karşı zayıfladığı devirde yaptıkları işin büyüklüğünü şöyle ifade etmektedir: “İslâmiyete yeni bir Sünnîlik şevk ve gayreti getirdiler. İki asır sonra Moğolların yaptıkları gibi, zaptettiklerini yıkmadılar. Üstün bir medeniyeti çarçabuk benimsediler. Can çekişen bir devletin dağınık parçalarını birleştirip, yeni bir imparatorluk haline getirdiler ve Haçlı Seferleri dediğimiz uzun mücadeleye mukavemet imkânı ve hayatını devam ettirebilme kudretini verdiler.”¹⁵

Tuğrul Bey, kurulu düzenin ta kendisi olan Sünnî İslâm’ı benimsemiş ve Bağdat’ta oturan halifenin koruyuculuğunu üstlenmişti. Kendinden önce Gazneli Mahmûd da böyle yapmıştı. İsmailî¹⁶ kırımına girişmiş, batıya doğru büyümesini Şîî Buveyhîler’in elinden toprakları kurtarmak olarak yorumlamıştı. Demek ki, tarih sahnesine ilk çıkışlarından itibaren Selçukluların, 14. yüzyıla kadar olan dönemde devlet olarak Sünnîliği benimsedikleri en iyi bilinen bir gerçektir ve bugüne kadar aksi iddia edilmemiştir. Öbür yandan global anlamda bu dini siyasetin, ciddi boyutlarda politik ve ideolojik sonuçları olmuşsa da, Sünnîliğin dışındaki mezhepsel akımları yok edecek ölçüde katı değildir. Moğol istilâsından sonraki dönemde ise (14. ve 15. yüzyıl), İslâm dünyasında, hususen de İran coğrafyasında Şîîlik-Alevîliğin bir patlama dönemi olduğu zaten bilinmektedir.

Alevîlik kavramının ana gövdesi hakkında

Araştırma konumuza kadar olan döneme gelinceye kadarki üç-dört asırlık zaman dilimi içerisinde, Alevîlik-Şîîlik kavramının çift kutuplu hususiyetini düşünmek zorunlu hale gelmiştir. Bir yandan Alevî kavramı ilk dönemler Hazreti Ali’nin çocukları ve doğrudan onların soyundan gelen kişiler tarafından kullanılırken¹⁷, öbür

13 Azimî (*Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 13, n. 93) Tuğrul Bey’in Şîî Büveyhoğulları ve dolayısıyla Besâsîrî ile Sünnî Bağdâd halifelîğini koruma amacıyla mücadeleye giriştiği sıralarda, onun Ehl-i Sünnet ve ‘l-cemaat mezhebine tabi olduğunu ifade etmiştir ki, böylece onun, Sünnî mezhebe mensubiyetini ve dolayısıyla da Şîîlere karşı olduğunu özellikle belirtmiş olmalıdır.

14 Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, Türkçeye çev. N. Lugal, Ankara 1943, s. 16.

15 W. Durant, *Histoire de la Civilisation*, Paris 1952, s. 263.

16 Şia, Hazreti Ali’nin ölümünden sonra şu kollarda yayılmıştır: 1. Kesaniye . Zeydiye 3. İmamiye 4. Galiye. İsmailîye mezhebi, İmamiye’nin kollarından biridir. N. Çağatay, *a. g. e.*, s.430.

17 Nitekim İran’da “Seyyid- i Alevî” Ali soyundan gelme anlamında kullanılmaktadır. Bu sözcük İran’da hala bu anlamda kullanılmaktadır. Orhan Türkdoğan, *Alevî Bektaşî Kimliği*, İstanbul 1995, s. 388.

yandan günümüzdeki gibi Hazreti Ali yandaşlığı ve taraftarlığını ifade ettiği açıklığa kavuşmaktadır¹⁸.

Selçuknâme'den alınan şu paragraftaki anlatım bizi doğrulamaktadır: “Melikşâh (1072-1092), kardeşi Tekiş ile savaşmağa gittiği zaman, Tûs'a varınca, Ali b. Musa er-Rızâ'nın türbesini ziyaret etti. Nizâmülmülk de onunla türbeye girip, namaz kıldı ve dua etti. Alevîlere mal bağışladı.”¹⁹. Burada zikredilen “Alevîler” İmam Rızâ'nın soyundan olanlardır. Aynı zamanda “Alevî” kavramının bu dönemler bilindiği ve belli bir kesimin adı olduğu da kanıtlanmaktadır. “Alevî” Ali soyunun adı iken, giderek Ali yandaşlarının adı olmaya başlamış, genelleşmiş ve bugünkü anlamına ulaşmıştır.

Bilindiği gibi Alevîler 920'lerde Horasan'ın bütün kentlerine egemen olmuşlardı. Artık Alevîler Horasan ve Doğu Türkistan'a egemendiler. Samanoğullarının Horasan'daki Alevî ayaklanmasını bastırmak için gönderdiği askeri birlikler sürekli yenilmişlerdi. Alevîler, 921'de Horasan'ın başkenti Nişabur'u almışlardı. Samanoğulları karşı koymada aciz kalmışlardı. Sonunda ancak Karahanlılar bu gelişmeyi önleyebildiler. Karahanlı Buğra Han'ın orduları Alevî ordularını yendi ve komutanları Leylâ Nu'man idam edildi²⁰.

Alevîlik adına ve tanımlanmasına 941/942 yıllarında Türklerin arasında dolaşan gezgin Ebu Dulef'te de rastlanır. Bu yazar “Alevî” sözcüğünü kavramlaştırarak kullanmıştır. Satuk Buğra Han devrine rastlayan bu seyahatinde seyyah, Buğraç diye isimlendirdiği Karahanlılar arasında bulunur ve onlardan şu şekilde söz eder: “Çiğillerden sonra Buğraç kabilesinin (Karahanlılar) ülkesine vardık. Bu kabile mensuplarının sakalları tıraş edilmiş olup bıyıkları bulunur. Bunların kudretli hükümdârları vardır. Bu hükümdârların Alevî olduğunu ve Yahya b. Zeyd'in neslinden geldiğini söylerler. Tibetliler Buğraç Alevî hükümdârlarına vergi öderler.”²¹

Fakat İbnü'l-Esîr'de Alevî kavramının bu tarihten önce Hazreti Ali ailesine mensup anlamında muhtelif kereler kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak müellif 797/798 yılı olaylarını anlatırken Alevî kelimesini kavramlaştırarak günümüzdeki Hazreti

18 Bir örnek olmak üzere Alevî soyadını kullanan bazı şahıslar şunlardır: Seyyid Muhammed Nâsır-i Alevî (11. asır), Seyyid Hasan Nâsır-i Alevî (11. asır), Hasanü'ş-Şerifü'l-Eşref b. Muhammed'il-Alevî (Semerkandı, 13. asır), Mecdü'd-dîn Alevî (Heratlı, 12. asır). Baki Öz, *Alevîlik Nedir*, İstanbul 2001, s. 172-173.

19 Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II., Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1997, s. 23

20 İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, VI, s. 106-107; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 9; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s. 200.

21 Bu zamanda Karahanlılar Müslüman olmakla birlikte Ebû Dulef'in zannettiği gibi Alevî değil Sünnî ve Hanefî idiler. Hükümdârlarının Ali b. Ebû Talib'in soyundan geldiğine dair iddianın ise gerçekte bir alakası yoktur. İbn Fazlan, *Seyahatname*, Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s. 89-90; Karş. Baki Öz, *a. g. e.*, s. 173-174; Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler*, İstanbul, 2004, s. 174.

Ali taraftarlığı anlamında kullanmıştır. Bu dönemde Mağrib ülkesinde, İbrahim b. Ağleb'e karşı isyan eden İdris b. İdris'in Hazreti Ali taraftarı olduğunu belirtmiş, yani bu dönemde ilk defa taraftarlık günümüz anlamında kullanılmıştır²².

Emevî iktidârı, felaketle noktalanacak olan bütün siyasal ve kültürel sonuçlarıyla birlikte çökerken, öbür yandan Hazreti Ali ailesinin ve taraftarlarının, ağır sıkıntılarla karşı karşıya gelmelerinin önü kesilmemiştir. Nitekim Halife Me'mun'un (813-833) İslam dünyasındaki Sünnî-Şîî ayrımına son verme kararı herkesi şaşırtdığı gibi kendi konumunun da sarsılmasına yol açtı. Me'mun ölmeden kardeşi Mutasım'a (833-842) Alevîlere iyi davranmasını, onların iyilik yapanlarının iyiliklerinin kabul edilmesini, kötülük yapanlarını bağışlamasını ve her sene onlara maaş vermesini de vasiyet etmiştir. Mu'tasım'ın da abisinin vasiyetini yerine getirdiğini Alevîlere iyi davrandığını görmekteyiz²³.

Ama iki tarafı uzlaştırmaya yönelik bu gösterişli çabalar umulan sonucu vermedi. Bir ya da iki asırlık zaman dilimi içerisinde İslâmın iki kutuplu şeklini düşünmek artık zorunlu hale gelmiştir. 10. asırda artık "Alevî" toplulukları vardır. Örneğin Cürcân ve Taberistan taraflarında Hasan b. Zeyd, Muhammed b. Zeyd gibi yerel Alevî hükümdârlardan söz edilmektedir. Samanoğulları 903'lerde Alevîlerden olan Muhammed b. Zeyd el Alevî'den Taberistan'ı almıştır²⁴.

"Selçuklu Barışı" altında mezhep çatışmaları örnekleri

Mezhep ayrılıkları dolayısıyla sarsıntı geçiren ve kitlesel çatışmaların endişe verici boyutlara ulaştığı İslâm dünyasında 11. yüzyılın ortalarından itibaren Selçuklular'ın Sünnî liderliğini ele geçirip, koruyuculuğunu üstlenmesiyle birlikte, en fazla uğraştıkları meselelerin başında, Şîî fırkalarıyla askeri ve fikri olarak mücadele etmek gelmiştir. Çünkü, meselâ, Tuğrul Bey döneminde Fatımî-Büveyhî ittifâkının yol açtığı Şîî eğilimli baskılar karşısında, Sünnî Abbâsî halifeleri kendilerini ne yapacaklarını bilmedikleri çaresiz bir durumda bulmuşlardı. Büveyhî kumandanı Arslan Besâsîrî²⁵'nin hayaleti, Bağdâd üzerine çökmüştü.

Bildiğimiz kadarıyla İslâm dünyasının gerek doğusunda gerek batısında cereyan eden olaylar birbirleriyle benzeşmekte ve bizi Selçuklular'ın bu ilk devirlerine yeni

22 İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, VI, s. 143.

23 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, s. 473.

24 İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, VII, s. 416-419.

25 Besâsîrî'nin 1059'da ölümünden sonra Şam, peyderpey Fatımîler'in elinden çıkmıştır. Seyfullah Kara, *a. g. e.*, s. 159.

bir bakış açısıyla bakmaya zorlamaktadır. Batı İslâm dünyasındaki tarihsel hava da mezhepsel hâkimiyet mücâdelelerini yansıtmaktadır. 1048-1049 yılında Ifrikiyye hâkimi el-Muizz b. Badis hutbeyi Abbâsî halifesi el-Kâim Biemrilâh adına okutmuş ve Mısır Fatimî halifesi el-Mustansır el-Alevî (1036-1094) adına okunmakta olan hutbeye son vermiştir²⁶.

Fatimîler'in, bilhassa el-Mustansır el-Alevî devrinde geçen tarihsel olaylarla birlikte hızlı bir şekilde siyaseten yükselme şansı yakaladıkları bir vakıadır. Böylece Filistin, Suriye, Hicâz, Mekke, Medine, hatta bir aralık Bağdâd'a hâkim olmak suretiyle tarihsel bir yükselme şansı yakalamışlardır. Ancak, Selçuklular'ın mezhep savaşları ile geçen bu döneme, sadece Alevîler (Şîî) ile karşıtları arasında yaşanan bir mücâdele gözünü bakmadıkları, Şîî mezhebine yaklaşımlarının kendi devletlerine yönelik yıkıcı faaliyetlere göre şekillendiği görülmektedir. Dolayısıyla Tuğrul Bey ile Besâsirî arasında yaşanan mücâdeleyi, bu mücâdelenin içerisindeki mezhep parantezinden ziyade, Besâsirî'nin Selçuklulara ve Abbâsîlere ihânetinin sonucu olarak görmek gerektiği kanısındayım.

Bu mezhep savaşlarının içeriğinde yer alan düşünsel ayrılıklar bakımından, Sünnî olan Selçukluların, bir taraftan Şîî olan Fatimîler'le siyasî ve askeri olarak mücadele ederken, sınırları içerisinde yer alan Şîîler'e karşı onları tamamen mahkûm etmek yerine, kültürel açıdan yaklaştığını, onları ıslah etmek yoluna gittiğini de görüyoruz. Selçuklular bilhassa Sünnî inancı yaymak ve yerleştirmek amacıyla kurdukları medreseleri, zengin vakıflarla desteklemişlerdir²⁷. İki mezhep mensupları arasında çıkan olayları yatıştırmak üzere, kimi zaman etkili devlet adamları ve âlimler araya sokulmuştur²⁸.

İki taraf arasındaki mücâdeleye propaganda düzeyinde baktığımızda ürkütücü değişik davranışlara da rastlıyoruz. Haziran/Temmuz 1051 tarihinde Bağdâd'daki Sünnîlerle Şîîler arasında eskisine oranla bir kaç kat daha büyük fitne ve karışıklıklar zuhur etti. Buna karşılık olarak Mısır'a hâkim olan Alevîler'in soyunu zemmeden bilgileri içine alan bir secere tanzim edildi. Bunlar Alevîler'in Hazreti Ali soyundan geldiklerine dair iddialarını yalanlıyor ve onların Mecusîler'den et-Deysâniyye Yahudiler'den de el-Kaddâniye soyundan geldiklerini söylüyorlardı. Bu şecerelerde Alevîler'in, Abbâsîler'in, fakihlerin, kadıların, şahitlerin yazıları vardı. Şecereler

26 İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, IX, s. 430.

27 Bk. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vakıf Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 131-146.

28 Seyfullah Kara, *a. g. e.*, s. 223.

birkaç nüsha istihzah edilip diğer ülkelere de gönderildi, hem bedeviler hem de şehirliiler arasında yayıldı²⁹.

Zaman zaman bu tür propagandist faaliyetlere başvuran taraflar, birbirlerini tam anlamıyla yanlış inanç ve davranış kalıplarında gördükleri için, birbirlerinin geleneksel dayanaklarını toptan reddetme temayülü ile böyle davranmışlardır³⁰. Böylesi faaliyetlerin etkisi o kadar güçlüdür ki, şu yazdıklarımı kaleme alırken bile, bazıları tarafından herhangi bir tarafın “savunuculuğunu yapmanın” bir alameti diye tefsir edilebileceğinin endişesini taşımaktayım. Din ve mezhep çatışmalarının en önemli hususiyeti, bu çatışmalar sona erdiğinde dahi, bunların ortaya çıkardığı çok kutuplu tarihselliği yaşamayı sürdürmemizdir. Genelde dünya tarihindeki Haçlı seferleri, özelde ise İslâm tarihindeki mezhep çatışmaları, insanların Haçlı-Müslüman, Şîî-Sunnî ya da daha alt hizipler olarak bölünmesini neredeyse ikinci bir tabiat haline getirmiştir. Fakat, Haçlı-İslâm kutupları arasındaki savaşları sosyal, askerî, ekonomik, siyasal, kültürel ve dini sebeplere dayalı olarak gayet normal kabul etsek bile, Haçlı istilâları karşısında Müslümanlar’ın ortak bir dava etrafında birleşemedikleri 12. yüzyıl, bize sıra dışı görünecektir. İslâm dünyasındaki çok kutupluluğun İslâm tarihinin ana meselesi olduğu tartışmasız bir şekilde önümüzde durmaktadır. Çünkü, aynı dine mensup olduklarını unutarak, birbirlerini potansiyel düşman olarak gören her iki kesim, ortalığı kan gölüne çevirip, istikrarsızlık ortamı yaratmaktayken, Sunnî İslâm’ı kurtarıp, Abbâsî halifeliğinin yeniden toparlanmasını sağlayan etken Selçuklular’ın fedâkârlığı olmuştur. Her iki kesim aynı şehirde yaşamalarına mukabil ayrılığı, mahalleleri arasına sur örecektir noktaya getirmişlerdir³¹.

Fakat, Selçuklu asrının bu temel önemdeki mezhep çatışmalarında Şîîlerle Sunnîler birbirlerini düşman ilan etmelerine ve zaman zaman askerî operasyonlar vuku bulmasına karşın, aralarında hiçbir zaman gerçek bir savaşın vuku bulmadığını, kaynaklardaki bilgilerden tespit edebilmekteyiz. Gözlemlediğimiz kadarıyla aradaki çatışmaları tetikleyen etken olarak, birkaç geleneksel değer her iki kutup tarafından

29 İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, IX, s. 436, 447; Alevîlerin nesebi hakkında yazı yazarlar arasında şunlar zikredilmektedir: Alevîlerden Murtaza, Rıza, İbn Erzak el-Musevî, Ebu Tahir b. Ebu't-Tib, Nuhammed b. Muhammed b. Amr b. Ebî Ya'lâ, Ebu Muhammed b. Ekfanî, Ebu'l-Kasım el-Cezerî, Ebu'l-Abbas b. eş-Şiverî; fıkıhçılardan Ebu Hamid el-İsferâyînî, Ebu Muhammed b. Kesfelî, Ebu'l-Hasan el-Kuduri, Ebu Abdillâh es-Saymerî, Ebu Abdillâh el-Beydavî, Ebu Ali b. Hamkan; şahitlerden Ebu'l-Kasım et-Tenuhi ve diğer birçok kimse imza attılar. İbn Kesîr, *a. g. e.*, XII, s. 51

30 Propaganda faaliyetlerinin önemine örnek olmak üzere bk. Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010; Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul 2002; Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. A. Emin Dağ, İstanbul 2001.

31 İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, IX, s. 426; İbn Kesîr, *a. g. e.*, XII, s. 155.

rencide edilmesi görülmektedir. Şiîler'in aşure günlerine Sünnîler'in tepki göstermesi sonra da yasaklanması, "Gadîr-i Hum"³² gibi özel günlerde iki taraf arasında mutlaka olaylar çıkması, birlikte yaşayan İslâm halkı arasında bir iç çatışma ortamının çıkmasına yol açmış görünüyor.

Selçuklu hâkimiyetinin henüz yeni tesis edilmeye başladığı dönemde Haziran/ Temmuz 1051 yılında Bağdâd'daki Sünnîlerle Alevîler arasında büyük fitne ve karışıklıklar zuhur etti. Karşıt kutuplar arasındaki ihtilâfı soruşturmak üzere Halife el-Kâim Biemrillâh (1031-1075), Abbâsîlerin nakîbi Ebû Temmâm ile Alevîlerin nakîbi³³ Adnan b. er-Radî'yi görevlendirdi. Hutbe meselesinden dolayı çıkan anlaşmazlıkta, İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle dünyada benzerî görülmemiş çirkin ve adice işler cereyan etti³⁴.

Bilindiği gibi Kerh ahalisiyle diğer şehirlere mensup Sünnîler arasındaki olaylar Nisan 1053'lerde daha da arttı ve Selçuklu sultanının kontrolünden çıktı. Bu arada Türklere mensup gruplar her iki fırkaya da karıştı. Ortalık kızışınca kumandanlar bir araya gelip olayların şiddetlendiği yerlere giderek fitne fesat çıkarana karşı gerekli tedbirleri almayı ve cezalandırmayı kararlaştırdılar. Kerh ahalisinden Alevî birini yakalayıp öldürdüler, bunun üzerine adamın karıları ayaklandılar, duygu ve düşüncelerini her tarafa yayıp yardım istediler. Kerh ahalisi de onlara katılınca kumandanlar ve kadınlarla beraber hareket eden halk arasında çok çetin çarpışmalar cereyan etti. Türkler Kerh'teki çarşıları ateşe verdiler, çarşıların büyük bir bölümü yanıp yerle bir oldu, bu yüzden Kerh halkından çoğu başka yerlere göç ettiler. Kumandanlar yaptıklarına pişman oldular, Halife el-Kâim Biemrillâh da bu olayları yadırgadı, sonunda or-

32 Hicretin 10. yılında Peygamber'in binlerce Müslüman ile beraber gittiği hacdan dönerken konakladığı ve Hz. Ali'nin, kendisinden sonra imâmet ve hilâfetini açıkladığı iddia edilen yerin adıdır. Cemal Sofuoğlu, "Gadîr-i Hum Meselesi", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1983, XXVI, s. 468-470; Geniş bilgi için bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik*, İstanbul 1987, s. 40-44.

33 Vakıf mülklerinden gelen maddi nimetlerin seyyidlere dağıtımını nakîbler yaparlardı. Belirli bir topluluk halinde bulunan seyyidler çok itibarlı durumda ve birçok imtiyaza sahiptiler. Nakîb, her seyyidin seçercesini araştırmak zorunda idi. Eğer nakîb sahte seyide rastlarsa, ondan o unvanı alır ve saçlarını keserdi. Yerel yöneticiler nakîblere yardımcı olurlardı. G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, Red. Sadi S. Kucur, İstanbul 2007, s. 144; Büyük Selçuklu Sultanı Sancar devrinde Emir Seyyid Murtaşâ Cemâlî'd-dîn Ebû'l-Hasan el-'Alevî'nin nikâbet makamına tayini ile ilgili olarak, münşeât mecmualarında yer alan elimizde bir belge vardır. Müeyyedüdevle Müntecibüddîn Bedî' Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, Neşr. Muhammed Kazvîni-Abbâs İkbâl, Tahran 1329 hş., Belge No: 26, s. 63 vd.

34 İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, XV, Neşr. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Bayrût-Lübnan 1412 h., s. 329-331; İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, IX, s. 436-438.

talık düzeldi ve divanda, Türklerin halka müdahale etmemesi kararlaştırıldıktan sonra daha önce göç etmiş olan insanlar geri döndüler³⁵.

Sünnîlerle Alevîler arasındaki kavgaların sebebi olarak kaynaklarda ünlü “Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır” ibaresinin yazılması ve ezanlarda “Hayya ala hayril amel” cümlesinin eklenmesi olarak gösterilmektedir. 1055 yılını anlatan İbn Kesîr, meydana gelen çatışmaların devlet tarafından önü alınamayacak hale geldiğini ifade etmektedir. Bu tarihte Şeyh Ebû Hasan el-Eş’arî, dine ve sünnete uymayan söylemleri nedeniyle Tuğrul Bey tarafından lanetlenmiştir³⁶.

1056/1057’de Halîfe tarafından, Şîiler’in ezan okurken “Hayya ala hayril amel” demeleri men ve sabah ezanında “Hayya alel felâh”dan sonra iki kez “Esselâtu hayrûn minen nevm” demeleri emredildi. Alevîlerin kasîdehanları gelip Basra’dan Kerh kapısına kadar sahabîleri metheden kasîdeler okudular. Çünkü artık, daha önce onları koruyan Büveyhîlerin devleti sona ermişti. Onlardan sonra gelen Selçuklu Türkleri ise Ehl-i Sünneti koruyor, seviyor ve şanlarını yüceltiyorlardı. Selçuklular’dan destek alan halîfenin vezîri Reisürresâ, Şîilerin şeyhi olan Ebû Abdullah b. Celâb’ı dükkânının kapısının önünde öldürtmüştü³⁷.

Yine meselâ 1065/1066 yılının aşure gününde Kerh mahallesinin Alevî sakinleri dükkânlarını kapatırken, kadınları da Hazreti Hüseyin’e ağıt yakıp, matemini tuttular. Bunun üzerine Sünnî halk da bu matemî protesto etti. Bu olaylar üzerine Halîfe el-Kâim Biemrillah, iki yıl önce Alevîlerin nakîbliğine atamış olduğu Ebû’l-Ganâim el-Alevî’yi huzuruna çağırarak sert bir şekilde azarladi³⁸.

Sünnî Şîî çatışmaları sadece hilâfetin merkezi olan Bağdâd’da değil, Selçukluların hâkim olduğu diğer şehirlerde de gerçekleşmiştir. Bir ortaçağ Arap coğrafyacısı olan Yâkût el-Hamevî, Selçukluların bir dönem başkentliğini yapmış olan Rey şehrinin

35 İbnü’l-Esîr, *a. g. e.*, IX, s. 449; İbnü’l-Cevzî, *a. g. e.*, XV, s. 340.

36 İbn Kesîr, *a. g. e.*, XII, s. 162 vd.

37 İbn Kesîr, *a. g. e.*, XII, s. 170; İbnü’l-Esîr, *a. g. e.*, IX, s. 479.

38 İbnü’l-Cevzî, *a. g. e.*, XVI, s. 89, 93; Ebû’l-Ganâim el-Alevî 1064 yılında Bağdâd’daki Alevîlerin nakîbliğini ve hac emîrliğini deruhde etti. Ona “et-Tâhir zü’l-Menâkıb” lakabı verildi. Farklı mezheplerdeki nakîblerin bizzat halîfelik hânedânını ilgilendiren bazı önemli meselelerde rol oynadıklarını açıklamak maksadıyla aşağıdaki pasajı aktarmakta yarar görmekteyiz: “el-Kâim Biemrillâh 3 Nisan 1075 Perşembe gecesi vefat etti. Halîfe kurdeşen hastalığına yakalanmıştı. Bu yüzden kan aldırdı ve tek başına uyudu. Bu arada kan aldırdığı yer açıldı ve haberi olmadan fazla kan kaybetti. Uyandıığında güçsüz kalmış, kuvvetten düşmüştü. Öleceğini anlayınca veliahtını çağırıldı ve ona bazı vasiyetlerde bulundu. İki nakîbi (Alevîlerle Abbâsîlerin nakîbini) Kadî el-Kudât ve diğer bazı zevâtî vezîr İbn Cüheyir ile birlikte yanına çağırıldı ve torunu Ebû’l-Kâsim Abdullah b. Muhammed b. el-Kâim Biemrillâh’i veliaht tayin ettiğine dair onları kendine şahit tuttu”. İbnü’l-Esîr, *a. g. e.*, X, s. 52-53, s. 95.

halkının yarısının Şîî olduğunu ve iki taraf arasında çok sayıda katliamlar yapıldığını ifade etmektedir³⁹.

Yine Selçuklu kumandanlarından Atsız, askerleriyle Haziran 1076'da Dımaşk'a girdikten sonra 30 Haziran 1076 Cuma günü Abbâsî halifesi el-Muktedî Biemrillâh (1075-1094) adına hutbe okuttu. Bu Dımaşk'ta Mısır'daki Şîî Fâtımîler adına okunan son hutbeydi. Atsız Suriye'nin büyük bir kısmını ele geçirdi ve "Hayya alâ hayri'l-amel" şeklinde okunan Şîî ezanına son verdi. Sünnî halk buna çok sevinmekle beraber, Atsız'ın askerleri Dımaşklılara çok kötü davranıp, zalimce muamele ettiler. Kendisinin kontrolünden çıktığı anlaşılan bu olumsuz hareketlerden sonra Atsız, özellikle şehrin dış yörelerinin onarımına önem vermiş, çiftçilerin üretime geçmeleri için onlara hububat getirtip dağıtmıştır. Bu önlemler sonucunda kentte fiyatlar düşmüş ve halk da rahatlayıp, huzur ve sükûna kavuşmuştur⁴⁰.

Görüldüğü gibi, tıpkı Selçuklu sultanları gibi, Selçuklu kumandanları da kendilerinin tarafı oldukları Sünnî mezhebi, hutbelerde okunmakta olan ibâreleri değiştirmek suretiyle güçlendirmeye ve hâkim kılmaya çalışmışlardır. Selçuklu yönetiminin bir üyesi ve Türk olarak millî bir topluluğun mensubu bulunan Atsız'ın aslî ve askerî görevinin savaşmak ve fethetmekten ibaret bulunduğu düşünülse bile, dinî bakımdan Sünnîliği benimsemesi münasebetiyle onun, siyaseten Sünnîliği Şîîliğe üstün kılmak için kendine göre geçerli nedenleri vardı denilebilir. Ancak çalışma konumuzun şu andaki gayeleri açısından bu problemi daha fazla irdelememiz ne elzem ne de mümkündür. Fakat, şunu belirtmekle iktifa etmeliyiz ki, 11. yüzyılda Selçukluların Şîîliğe karşı hissettikleri güçlü düşmanlık, halîfeye olan siyasal bağlılıklarıyla yüklüydü ve bizatihi Selçuklu toplumu için ideolojik derinlikler içermiyordu.

Geleneksel olarak mezhepler arasındaki düşmanlığın Afrika'da da devam ettiğini görüyoruz. 1083/1084'de Mâlik b. Alevî es-Sahrî çok sayıda Arap topladı ve el-Mehdiyye üzerine yürüyüp şehri muhasara etti. Emir Temîm b. el-Muizz şehri mükemmel bir şekilde müdafaa etti ve onları oradan uzaklaştırdı. Mâlik hiçbir şey elde edemedi el-Mehdiyye'den ayrıldı ve Kayrevan'a giderek orayı kuşatıp ele geçirdi. Bunun üzerine Temîm de ona karşı muazzam bir ordu sevk etti ve Kayrevan'da kuşattı. Mâlik, Temîm ile başa çıkamayacağını anlayınca Kayrevan'dan çıkıp gitti. Temîm'in

39 Yâkût b. Abdallah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, Beyrut 1397 (1977), s. 117.

40 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, X, s. 99; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-ü Târih-i Dımaşk*, Neşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 108 vd.; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi Tarihi'l-âyan*, Neşr. A. Sevim, Ankara 1968, 180; Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 21; Karş. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 32.

askerleri böylece orayı zapt ettiler ve eskiden olduğu gibi Kayrevan tekrar Temîm'in hâkimiyetine girmiş oldu⁴¹. Bundan birkaç yıl sonra 1089/1090'da İbnü'l-Alevî ile İfrikiyye hükümdarı Temîm b. el-Muizz b. Bâbis arasındaki antlaşma bozuldu. İbnü'l-Alevî, Araplardan müteşekkil aşireti ile yola çıkıp İfrikiyye şehirlerinden Sûse'ye vardı. Şehir halkı ondan gafil ve habersiz idi. İbnü'l-Alevî cebren şehre girdi. Bunun üzerine oradaki askerler ve halk ile Alevîler arasında çatışma çıktı ve her iki taraftan da çok sayıda adam öldürüldü. Bu arada İbnü'l-Alevî'nin pek çok adamı öldürüldü ve esir alındı. İbnü'l-Alevî, Temîm ile başa çıkamayacağını anlayınca Sûse'den ayrılıp sahradaki ovasına gitti⁴².

Alevîlere karşı siyasal bir dürtüyle harekete geçilmesinin çeşitli misalleri verilebilir. Bismelenin açıktan okunması sorunu da o dönemin önem kesbeden dini tartışmalarından biri haline gelmişti. Besmele güçlü duygular uyandıran dinî ibarelerden biri olduğu için, mezhepler arasında usul ve şekil bakımından bu konu hakkında da ihtîâfin ortaya çıkması pek de hayret verici değildir. Yine de halifenin bu alana duyduğu ilgiyi ve icraatı izlemek etkileyici olacaktır.

Halife el-Mustazhir Billâh (1094-1118) Haziran/ Temmuz 1101'de Saray Camii (Câmiü'l-kasr)'nin ibadete açılmasını ve burada teravih namazının kılınmasını emretti. Daha önce böyle bir âdet yoktu. Bismelenin de açıktan okunmasını emretti ki aynı şekilde böyle bir âdet de yoktu. Mısır Fatîmi devletini destekleyen Alevîler besmeleyi açıktan okudukları için Bağdâd camilerinde bismelenin açıktan okunmasından vaz geçmişti. Bu husus Ahmed b. Hanbel'in mezhebine uymak için değil Alevîlere muhalefet olsun diye yapılmıştı. Halife kunut duasının da Şafîî mezhebine göre okunmasını istemişti. Ramazan'ın yirminci gecesi Saray Camii'nde hatim okundu, bu yüzden camide izdiham oldu⁴³.

Elbette ki halifenin bu konularda yaptığı yeni düzenlemelerin, siyasal anlam taşımadığı iddia edilemez. Bu düzenlemelerin pek çoğu da aslına bakılırsa bir takım dinî gerçekleri kanıtama örnekleri olmayıp, kaynağın ifadesiyle Alevîlere muhalefet amacıyla yapılmıştı. Yine bunların kahir ekseriyeti, sözde teolojik sorunları gündeme getirmekte ve akabinde onları içtihadî gerekçelerle, fakat siyasal girişimlerle halletme gayreti taşımaktadır. Yine, bu tür uygulamaların mezhep mensuplarını ciddi ölçüde kıskırttığı ve çatışmaya sevk ettiği yerlerden de söz edilmektedir. Aşağıda nakledeceğimiz olaylar bunu kanıtlayan örneklerdir.

41 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, X, s. 124

42 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, X, s. 160

43 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, X, s. 267.

5 Mayıs 1116'da bir Alevî aşure günü türbede Tus fakihlerinden biriyle münakaşa etti. Bu münakaşa kargaşaya sebep oldu, bu yüzden olaylar çıktı. Her taife (Sünnîler ve Şîîler) kendi taraflarından yardım istedi bunun üzerine bütün Tus ahalisinin katıldığı büyük olaylar zuhur etti. Meşhed'in çevresini kuşatıp tahrip ettiler, bulduklarını öldürdüler. Bu olaylar sırasında birçok kişi öldürüldü ve çok miktarda mal yağmalandı. Sonra dağıldılar. Meşhed ahalisi Cuma günleri orada hutbe okumaktan vaz geçtiler; bunun üzerine Adududdin Ferâmürz b. Ali türbenin etrafını sağlam surlarla çevirdi, böylece türbedekiler kendilerine kötülük yapmak isteyenlerin eziyetinden bu surlar sayesinde kurtuldular. Surlar 1121/1122 yılında yapılmıştır⁴⁴.

Yine bu dönemde Haleb'de ilk Selçuklu medresesi Artuk'un torunu Süleyman tarafından 1116'da inşa edilirken, bina, geceleri Alevîler tarafından devamlı bir şekilde yıkılmakta idi ve ancak Artuklu emîrinin Alevîlerin reisi şerif Zuhra b. Ali'nin tavassutunu sağladıktan sonra inşaat ikmal edilebilmiştir⁴⁵.

1121/1122'de Mekke'de Alevî bir adam çıkıp iyiliği emredip kötülüğe mani olmağa başladı. Etrafına pek çok kişi toplandı. Mekke emîri İbn Ebû Hâşim ile münakaşa edip çekişti. Durumu giderek kuvvetlendi. Kendi adına hutbe okutmağa karar verdi. İbn Ebû Hâşim geri dönüp onu mağlûp etti ve Hicâz'dan Bahreyn'e sürdü. Bu Alevî Bağdâd'daki Nizâmiye medresesinin fakihlerindendi⁴⁶.

Selçuklular döneminde, toplulukların birbirlerine karşı üstünlük kurmasında Sünnîliğin avantajlı olduğu özellikle vurgulanmalıdır, çünkü Selçuklu hâkimiyetinin benzeri görülmedik ölçüde genişlemesi ve muhkemleşmesiyle, Nizâmiye medreslerinde Sünnî disiplinlerle örgün olarak yetişmiş öğrencilerin çoğalması, Şîî-Alevî cemaat mensuplarını da giderek kendi içine kapanmaya eğilimli bir vaziyete getirmiştir. Bu keyfiyetin unsurları, hem sosyolojiktir hem de Sünnî mezhep öğretilerinin kendi ilmi gelişmeleriyle ilintilidir. Bu amiller siyasal etkenlerle bir araya gelince, karşıt mezhep mensupları ilmi ve içtimai olarak dar bir alana sıkışmakta ve bu sınırların dışına çıkınca çatışma riskine girmektedirler. Zira zaman zaman alanlarının dışına çıkınca, kendilerine yapılan tecâvüzler de tehlikeli boyutlara varabilmektedir.

Örnek bir duruma Gazne tahtında cereyan eden bir olayda şahit oluyoruz. Gur sultanlarından Alâeddîn Cihansuz, saltanatının sonlarında Gazne üzerine yürüdü ve yapılan savaşta Gazne hükümdarı Behrâmşâh mağlup olarak Hindistan'a doğru

44 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, X, s. 415.

45 Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 123.

46 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, X, s. 471.

kaçtı. Alâeddîn, Gazne'ye hâkim olunca buranın idaresini kardeşi Seyfeddîn Surî'ye verdi, kendisi de Herât'a gitti. Sonra Behrâmşâh geri dönüp, Gazne'ye yaklaşınca halk Seyleddîn'e karşı ayaklandı ve savaşımdan onu ele geçirdiler. Seyfeddîn'i esir almayı üstlenenler Alevîlerdi. Seyfeddîn'in yanındakiler dağılıp kaçtılar, bir kısmı esir alınırken diğeri bir kısmı da kurtuldu. Alevîler daha sonra Seyfeddîn'in yüzünü siyaha boyayarak bir ineğe bindirip şehri dolaştırdılar, sonra da idam ettiler. Onu yeren şiirler söylediler. Kadınlar ve erkekler bu şiirleri şarkı olarak terennüm ettiler. Kardeşi Alâeddîn bu haberi alınca o da şu mealde bir şiir söyledi: "Eğer bir defa daha Gazne'yi yerle bir etmezsem bana da el-Hüseyn b. el-Hüseyn demesinler.". Alâeddîn, 1155/1156 yılında askerlerini toplayıp Gazne üzerine yürüdü, fakat o, henüz buraya ulaşmadan Behrâmşâh vefat etti ve yerine Hüsrevşâh Gazne tahtına çıktı. Alâeddîn Hüseyin Cihânsuz Gazne üzerine yürüyünce, Gazne ordusuyla Teginâbâd yakınlarında karşılaştı. Yapılan savaşta yenilen Hüsrevşâh Lahor'a kaçtı ve orada hükümet kurdu. Alâeddîn Gazne'yi ele geçirip üç gün boyunca yağmaladı, kardeşini esir eden Alevîleri yakalayıp dağın tepesinden aşağı attı ve kardeşinin idam edildiği yeri tahrip etti. Kardeşi ve Gurluları yererek şarkı söyledikleri ifade edilen kadınları yakalayıp bir hamama attı ve ölüncüye kadar oradan dışarı çıkmalarına mani oldu⁴⁷.

Büyük Selçuklular'ın dağılma dönemi

Selçuklu hâkimiyetinin sonu olan 12. yüzyılın ikinci yarısı, siyasal ve sosyal çalkantılarla birlikte, yeni siyasal güçlerin ortaya çıkışının da izlerini taşımaktadır. Bu yeni siyasal güçlerin en başarılılarından biri de hiç şüphesiz Gurlulardır. Gerçekten de Gurlular, etkisi çok derinlere kök salan Oğuz isyan ve istilâsı devrinin, yükselen yeni güçleri arasında bir adım ileride gitmişlerdir. Selçukluların yıkılmasıyla sonuçlanan Oğuz isyanıyla, Moğol istilâsı arasında geçen devrede ortaya çıkan otorite boşluğu nedeniyle, İran'ın muhtelif sahalarında şahit olunan birtakım sosyal mücadeleler bazan mezhep ayrılıkları-Sünnîlerle Şiîler-Hanefîlerle Şafiîler mücadelesi- tarzında şehirliler arasında, yahut göçebe kabîlelerle yerleşik halk arasında muhtelif unsurlar veya aynı unsura mensup kabîleler arasında zaman zaman da yerel hâkimiyetler arasında cereyan etmiştir. Selçuklular, İran'da Sünnîliğin yükselmesini temin ettilerse de Şiîliği veya kaynakların bazan tanımladığı şekliyle Alevîliği tamamen ortadan kaldıramadılar. 11. asırdan 13. asra kadar olan zaman İran için çok şiddetli mezhep mücadeleleri

47 Şemseddîn Muhammedü'l-Müsevî, *Esahhü'l-tevârih*, Turhan Sultan nr. 224, vr. 302b, 303 a, 325 a; Krş. Badâonî, *Müntehâbü'l-tevârih*, I, İng. trc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi 1986, s. 60; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363, s. 242; Ala' el-Kazvîni el-Hilâlî, *Menâhicü'l-tâlibîn fi'l-Tevârih*, Ayasofya o.3467, vr. 344 a; İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, XI, s. 144-146; Geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s. 97-99.

devri olmuştur. Selçukluların inkırâz halinde buldukları devrede, otorite boşluğu dolayısıyla bölgede bir taraftan siyâsî anarşi devam ederken diğer taraftan da mezhep kavgalarının yoğun bir şekilde tarih sahnesine çıktığı görülmektedir⁴⁸.

Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın ölümünden⁴⁹ sonra Oğuzların büyük bir kısmı Horasan kıtasının uçsuz bucaksız topraklarını istilâ edip, tahrip ve yağmaya başladılar. Günümüz tarihçileri tarafından kaynaklardaki mevcut bilgiler toparlanarak, manzaranın görüntüsü ve haritası az çok ortaya çıkarılmıştır. Oğuz istilâsı devrinde Sultan Sancar'ın yerine geçebilecek bir evladı olmadığı için bu devleti idame ettirmeye çalışan Sancar'ın Karahanlı yeğeni Mahmûd Han ve oğlu Muhammed, bir süreliğine Oğuzlarla birlikte hareket etmeye mecbur kalmışlardı. İşte böyle bir durumda 1159'da Oğuzlar, Muhammed ile birlikte Sebzvar'ı kuşattıklarında şehir halkı önce direndi, sonra da Alevîlerin reisi Nakîb İmadeddin Ali b. Muhammed Yahya el-Alevî el-Hüseynî'nin başkanlığında toplandılar ve Oğuzlarla savaşa başladılar. Bir müddet devam eden çetin mücâdeleden sonra, müdafilerin azim ve kuvvetlerini idrak eden Oğuzlar, haber gönderip barış talebinde bulundular. Sebzvâr halkından sadece bir kişinin ölümüne sebep olan bu savaş, yapılan anlaşma ile son buldu. Melik Celâleddîn Muhammed ile Oğuzlar 16 Temmuz 1159 tarihinde Sebzvâr'dan ayrılıp Nesâ ve Ebîverd'e gittiler⁵⁰.

Olaya bakılırsa bu dönemde, Beyhak idari bölgesinin oldukça önemli bir şehri ve sonraları Beyhak'ın yerine bölge merkezi olan Sebzvâr⁵¹'de Alevîlerin nüfus bakımından egemen olduğuna hükmedilebilir. Bu şehirde Sünnî mezhep taraftarı nüfusun bulunduğu şüphe yoktur, ancak Oğuzlara karşı şehri savunmada kaynaklar, sadece Alevî grupların mukavemetinden bahsettikleri için biz bu konuda sessiz kalmak durumundayız.

48 Ergin Ayan, *a. g. e.*, s. 70.

49 Sultan Sancar'ın 1157'de kulunç ve ishal yüzünden öldüğü hakkında kaynaklarda ittifak vardır. Bizim bunlardan tesbit edebildiklerimizden bazıları şunlardır: İbnü'l-Cevzî, *a. g. e.*, XVII, s. 121; Ahmed b. Mahmûd, *a. g. e.*, II, s. 81; Hondmir, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, Ayasofya K. 3190, vr. 331 a; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşây-ı Cüveynî*, II, Neşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvîni, (GMS., vol. XVI, Leyden-London 1912) Tahran 1367 hş. s. 14; İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, XI, s. 187; Reşidüddin Fazlullah, *Câm'ü't-tevârih*, Hkm. 703, vr. 140 a; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb*, XXVI, Neşr. Muhammed Fevzî, Kahire 1984, s. 389.

50 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, XI, s. 194 vd; Aynî, *'Ikdu'l-cumân fî Târih-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca terc. Münîrzâde Hamîd, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Kütüphanesi, nr. 278, VI, vr. 264 a; Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1361 hş., s. 271.

51 T. W. Haig, "Sebzvâr", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, X, s. 301.

Yukarıda Sebzvâr'ı kuşattıklarından bahsettiğimiz Oğuzlar Eylül 1159 tarihinde oradan Merv'e, sonra da Serahs'a gittiler. Serahs'ta Şâfîilerin reisi el-Mü'eyyed b. el-Hüseyn el-Muvaffâkî bulunuyordu. Şehrin önde gelen ve danışılan siması olarak, sayısız taraftara sahipti. Fakîh el-Mü'eyyed'in adamlarından biri, Ebü'l-Fütûh el-Fustâkânî adında bir Şâfîiyi kaza sonucu öldürmüştü. Bu kazanın nasıl vuku bulduğu konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmuyor. Yalnız, öldürülen şahsın, Alevîlerin Nişâbûr'daki Zahüriddîn Ebü'l-Kâsım Zeyd b. el-Hasan el-Hüseynî adındaki nâkibiyle alâkası olduğu belirtilmiştir. Zaten, Alevîlerle Şâfîiler arasında ezeli bir düşmanlık sürüp gitmekteydi. Zahüriddîn adındaki bu nâkîb o sırada Nişâbûr'da idareyi elinde tutuyordu. Bu hâdiseye çok öfkelenildi ve Fakîh el-Mü'eyyed'e haber gönderip, kisas için katilin gönderilmesini istedi, "*Aksi halde şöyle yaparım*" diye de tehdit etti. Fakat el-Mü'eyyed katili teslim etmedi ve : "*Sen bizim adamlarımıza müdahale edemezsin, senin söziün sadece Alevîlere geçer!*" dedi. Bunun üzerine nâkîb adamlarını ve kendisine tâbi olanları toplayıp, Şâfîilerin üzerine gittiler. Şâfîiler de toplanıp savaş için harekete geçtiler. Yapılan çarpışmada çok sayıda Şâfî öldürüldü. Nâkîb daha sonra Attarlar çarşısını yaktı. Aynı şekilde Mu'az sokağıyla Bağ-ı Zâhîr sokağını da ateşe verdiler. Bu arada İmâmu'l-Harameyn Ebü'l-Me'alî el-Cüveynî⁵²'nin evini de yaktılar. Şâfî fâkîhi el-Mü'eyyed de aralarındaki sıhriyet sebebiyle o evde kalıyordu. Bütün halk büyük bir felâkete maruz kaldı. Bundan fakîh el-Mü'eyyed, Tûs, İsferyân, Cüveyn ve diğer yerlerden adam toplayıp, nâkîb Zeyd'in adamlarından "İbnü'l-Hacî el-Eşnâni" adıyla bilinen birini öldürdüler. Bu hadise Alevîleri ve maiyetindekileri çok üzdü. Maiyetindekilerin kimler olduğu kaynaklarda kaydedilmiyor. 2 Kasım 1159 tarihinde iki taraf arasında çok kanlı bir savaş cereyan etti. Medreseler, çarşılar ve mescidler yakılıp yıkıldı. Şâfîilerden çok sayıda insan öldürüldü. Fakîh el-Mü'eyyed tek çıkar yolun kaçmak olduğunu anlayınca, kaçarak Ferhâk kalesine sığınmak zorunda kaldı. El-Mü'eyyed daha sonra Tûs köylerinden birine gitti. Şâfîilerin Nişâbûr'daki dersleri yapılamaz oldu. Nişâbûr harabe halini aldı ve pek çok kişi öldürüldü⁵³.

Selçuklu egemenliğinin siyasal anlamda ortadan kalkması üzerine, kendilerini bağımsız görme eğilimleri artan yerel hükümetlerin, asayiş ve nizâm bakımından

52 Sultan Alparslan zamanında, Vezîr Nizâmülmülk, dağılık olan Şâfîî alimlerini bir araya toplayarak, Nişâbûr Medresesi'ni İmâmu'l-Harameyn'e tahsis etmişti. Nurâllah Kassâî, *Medâris-i Nizâmîyye u Tâsirât-ı İlmî u İctimâ'î-i an*, Tahran 1363 hş., s.

53 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, XI, s. 197; İbn Kesîr, *a. g. e.*, XII, s. 433; Aynî, *a. g. e.*, VI, vr. 264 b.; Muhammed Takî Han, *Coğrafya-yı Târih-i Şehrâ-yı İnan*, Tahran 1366 hş., s. 932 vd; C. E. Bosworth, "The Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1969, s. 186.

henüz yeteri kadar güçlü olmadıkları anlaşılmaktadır. Otorite boşluğundan istifade eden dini-mezhepsel grupların, kendi aralarında çatışmaya girdikleri, ancak bunun siyasal bir sonucunun ortaya çıkmadığı görülmektedir. Buna bir örnek olmak üzere 1159/1160 senesinde Alevîler ve onları destekleyen Şîîlerle Şâfiiler ve onlara katılanlar arasında Esterâbâd'da büyük olaylar zuhur etti. Alevîler ve onlara katılan Şîîler, Esterâbâd'da Şâfiiler ve onları destekleyenlere karşı ayaklandılar. İki taraf arasında büyük olaylar çıktı ve Alevîlerin galibiyetiyle sona erdi. Şâfiilerden birçok kişi öldürüldü. Bu arada kadı Ebû Nasr dövüldü, kadının ve maiyetindekilerin evleri yağmalandı. Sayısız rezillikler ve adice işler cereyan etti. Mâzenderân emîri Şâh Gâzi Rüstem bu olayları haber alınca çok ağrıya gitti. Alevîlerin yaptığı bu rezillikleri yadırgadı. Kendisi şiddetli bir Şîî sempatisini olduğu halde bu olaylara çok öfkelenmiş, gönderdiği tahsisatı kesti. Halktan vergi topladı ve mallarını müsadere etti. Çoğu sağa sola dağıldı. Daha sonra olaylar yatıştı⁵⁴.

Horâsân'da Oğuzlarla mücâdele ederken aynı zamanda bu tür karışıklıkları da bastırarak otoriteyi sağlamaya çalışan müteveffa Sultan Sancar'ın kumandanlarından Mü'eyyed Ay-Aba Nîşâbûr üzerine yürürken, Alevîlerin nâkibi Zahürîddîn ile aralarında çıkan olayları ve Nîşâbûr'dan çıkışını anlattığımız şâfiî fakîhi el-Mü'eyyed el-Muvaffaki de yanındaydı. Fakîh el-Mü'eyyed Nîşâbûr'dan çıktıktan sonra Mü'eyyed Ay-Aba'nın yanına gitti ve onunla birlikte Nîşâbûr muhasarasına katıldı. Alevîlerin nâkibi ise, Şâristân'a kapanıp saklandı, ortalık kızıştı ve savaş uzun müddet devam etti. Kan döküldü haya perdesi yıkıldı. Nîşâbûr'un yıkılmadan kalan evleri ve diğer yerleri de tahrip edildi. Şâfiiler ve yanlarındakiler intikam almakta aşırı gittiler. Hanefîlere ait olan el-Medresetü's-Sandaliyye ve diğer bazı yerleri tahrip ettiler. Bu karışıklıklar Nîşâbûr'u kökünden yıktı. Mü'eyyed Ay-Aba buradan ayrılıp Kasım 1159'da Beyhâk'a gitti⁵⁵.

Mü'eyyed Ay-Aba'nın ayrılmasından sonra kaynağın ifadesiyle Nîşâbûr'daki fitne ve fesat erbabı çapulcular, halkın mallarını yağmalamayı ve evleri tahrip etmeyi hedef aldılar. İstedikleri rezillikleri de yaptılar. Bu davranışlardan vazgeçmeleri söylendiği halde dinlemediler. Bu sırada Mü'eyyed Ay-Aba geri dönüp Nîşâbûr halkının ileri gelenlerinin tevkif edilmesini istedi. Bunların arasında Alevîlerin nâkibi

54 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, XI, s. 207-208.

55 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, XI, s. 198; Münecimbaşı (*Sahâifü'l-ahbâr fî Vekâyi'ü'l-âsâr*, II, İstanbul 1285, s. 582) da Mü'eyyed zamanında Horâsân'da Şâfiilerle Hanefîler arasında büyük mücâdelelerin cereyan ettiğini, bu mücâdelede Şâfiilerin galip geldiğini, Hanefîlerden bir çoğunun katledilip, Nîşâbûr'da ne kadar Hanefî medresesi varsa tahrip olduğunu belirtmektedir.; Karş. Nurâllah Kassâi, *a. g. e.*, s. 18.

Ebü'l-Kâsım Zeyd b. el-Hasan el-Hüseyinî de vardı. Mü'eyyed, Nisan 1161 tarihinde bunları hapsedti ve “*Bu bozguncu taifesini ve fesatçıları siz kışkırtıyorsunuz, onlar da bu işleri yapıyorlar. Eğer siz onlara mani olmak isteseydiniz, hiç şüphesiz onlar bu işi bırakırlardı.*” dedi. Mü'eyyed Ay-Aba, bozgunculardan bir taifeyi de öldürdü. Nişâbûr tamamen tahrip edildi. Tahrip edilen yerler arasında Mescid-i ‘Ukayl’ de vardı ve burası alimlerin toplandığı bir yerdi. Burada vakfedilmiş kitapların yer aldığı kütüphaneler vardı. Nişâbûr’un en yararlı yerlerinden biriydi. 17 Şafîî ve 8 Hanefî medresesi ile 5 önemli kütüphane ateşe verildi. Ayrıca 7 kütüphane de yağmalandı ve kitaplar yok pahasına satıldı. Bunlar tespiti mümkün olanlar. Bunların dışında anlatılmayan pek çok yer tahrip edildi⁵⁶.

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti’nin dağılmasına kadar olan dönemdeki Alevîleri konu alan çalışmamız burada sona ermektedir. Ancak, bu çalışmanın bahis mevzuu olan Alevî-Sünnî ilişkilerinin ve çatışmalarının, ideolojik, sosyal ve tarihsel olarak tamamını yansıtmadığı; gerek Alevîlerin toplumsal, siyasal ve fikirsal hareketleri, gerekse Sünnîlerle mücâdelelerinin ve Şîî dinsel ideolojinin daha önceki örnekleri üzerinde çalışmakla geliştirilebilecek bakış açılarını temsil etmediği açıktır. Meselâ, Abdülbaki Gölpınarlı’nın kaleme almış olduğu *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik* adlı güzide eserinde de iki toplumsal ve dini yapılanma arasındaki hiçbir çatışmanın hikâyesine rastlayamazsınız ve bu çalışmanın temel bakış açısı mezheplerin ortaya çıkışları ile ideolojik yönlerini açıklamaya yöneliktir.

Bizim bu çalışmada ağırlık verdiğimiz şey, Alevî topluluklarının Büyük Selçuklu Devleti içerisinde ne gibi siyasi ve sosyal roller oynadıklarını tespit etmekte iken, Alevî-Şîî kavramının ayrışmasını kesin olarak belirlemekte ciddi bir güçlük bulunduğunu ortaya koymak olmuştur. Çünkü çalışmamız esnasında gördüğümüz üzere kaynaklarda Alevîlik, şu ya da bu şekilde Hazreti Ali ile ve onun devam eden soyundan ilham alan hareketlerle ilişkilendirilen ama mutlaka Hazreti Ali ailesinden olmayan bir topluluğun dini düşüncelerini yansıtan daha geniş bir kitle ile de özdeşleştirilmiştir. Kaynaklar bu tip toplulukları bazan Şîî bazan da Alevî olarak adlandırmışlardır. Biz araştırmamızda kaynaklarda özellikle Alevî nisbesiyle zikredilen toplulukların hareketlerini takip ettik. Yine de Alevîlikle ilişkili olan kişilerin veya toplulukların seçilmesi keyfi değildir. Yukarıda söz konusu ettiğimiz

56 İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, XI, s. 224; Aynî, *a. g. e.*, VI, vr. 276 a; Hoca Sadeddin b. Hasan, *Terceme-i Târih-i Lari*, Nuruosmaniye nr. 3230 vr. 216 a ve b; Muhammed Takî Han, *a. g. e.*, s. 933.

Selçukluların dağılma dönemindeki Alevî yığmalarının Sünnîlerle çatışmaları, otorite boşluğundan yararlanmayı hedefleyen en kritik dönemleri ihtiva etmektedir ve etki yoğunlukları bakımından kesinlikle çok güçlü oldukları söylenebilir. Dikkatli bir tarihçinin, 12. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Selçuklu toplumundaki iç çatışmalarla ilgili olarak bu tür gözlemlerle karşılaştığı zaman, bir şaşkınlık yaşamamış olması gerçekten çok zordur.

Sonuç olarak Arap Yarımadası'nda Emevî ve Abbasîler'in katliamlarına maruz kalan Alevîler kenar bölgelere göç etmişler bunun sonucunda merkezde Sünnîler güç kazanırken Alevîler kenar bölgelerde yoğunlaşmışlardır. Sünnî mezhebi benimsediği tarihen sabit olan Selçuklu hâkimiyeti ise bu durumun pekişmesini sağlamıştır. Alevîlerin bu bölgelere yerleşmeleri "İslamlık" kavramını değiştirerek "Alevî İslâmlığı" kavramını oluşturmuştur.

Kaynakça :

- T. W. Haig, "Sebzvâr", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, X, s. 301-302.
- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II. , Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1997.
- Ahmed b. İshâk Yakûbî, *Târîh- Yakûbî*, Farsça Terc. Muhammed İbrahim Ayetî, Tahran 1382.
- Ala' el-Kazvîni el-Hilâlî, *Menâhicü't-tâlibin fi't-Tevârih*, Ayasofya o.3467.
- Allouche, A., *Osmanlı-Safevî İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. A. Emin Dağ, İstanbul 2001.
- Ayan, E., "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Haziran 2012, Cilt 3, Sayı 1, s. 17-37.
- Ayan, E., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vakıf Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 131-146.
- Ayan, E., "Selçuklunun İslâm'ı Kabulü", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, Eylül 2005, Sayı 61, s. 36-50.
- Ayan, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.
- Aynî, *'Ikdu'l-cumân fi Târîh-i Ehli'z-zamân*, Osmanlıca terc. Münîrzâde Hamîd, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Kütüphanesi, nr. 278.
- Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Yay. A. Sevim, Ankara 1988.
- Badâonî, *Müntehâbü't-tevârih*, İng. trc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi 1986.

- Bosworth, C. E., “The Iranian World (A.D. 1000-1217)”, *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1969.
- Cüveynî, *Târih-i Cihângüşây-ı Cüveynî*, II, Neşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, (GMS., vol. XVI, Leyden-London 1912) Tahran 1367 hş.
- Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363.
- Çağatay, N., *İslâm Tarihi*, Ankara 1993.
- Çetinkaya, N., *Kızılbaş Türkler*, İstanbul, 2004.
- Durant, W., *Histoire de la Civilisation*, Paris 1952.
- Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1361 hş.
- Ekinci, M., *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul 2002.
- el-Hüseynî, *el-'Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326.
- Genç, R., *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002.
- Gölpınarlı, A., *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1987.
- Graefe, E., “Fatimîler”, *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, IV, s. 521-526.
- Günay, Ü.-Güngör, H., *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2009.
- Gündüz, T., *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010.
- Hitti, P. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- Hoca Sadeddîn b. Hasan, *Terceme-i Târih-i Lari*, Nuruosmaniye nr. 3230.
- Hondmir, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, Ayasofya K. 3190.
- İbn Fazlan, *Seyahatname*, Ramazan Şeşen, İstanbul 1995.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, XV, Neşr. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Bayrût-Lübnan 1412 hş.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1986.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-ü Târih-i Dimaşk*, Neşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908.
- Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kara, S., *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Kassâî, N., *Medâris-i Nizâmiyye u Tâsirât-ı İlmî u İctimâ'î-i an*, Tahran 1363 hş.
- Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, Red. Sadi S. Kucur, İstanbul 2007.
- Muhammed Takî Han, *Coğrafya-yı Târih-i Şehrâ-yı İran*, Tahran 1366 hş.

- Müeyyedüddeve Müntecibüddin Bedi‘ Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, Neşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329 hş.
- Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr fi Vekâyi'ü'l-âsâr*, İstanbul 1285.
- Necef, E. N., *Karahanlılar*, İstanbul 2005.
- Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi Fünûni'l-edeb*, Neşr. Muhammed Fevzî, Kahire 1984.
- Ocak, A., *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.
- Öz, B., *Alevilik Nedir*, İstanbul 2001.
- Râvendî, *Râhatu's-Sudur ve Ayetü'-Sürûr*, I, Türkçe terc. A. Ateş, Ankara 1957.
- Reşidüddin Fazlullah, *Câm'ü't-tevârih*, Hkm. 703,
- Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçeye çev. N. Lugal, Ankara 1943.
- Sezgin, A., *Sosyolojik Açıdan Alevilik-Bektaşilik*, Ankara 2002.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi Tarihi'l-âyan*, Neşr. A. Sevim, Ankara 1968.
- Sofuoğlu, C., “Gadir-i Hum Meselesi”, *A.Ü.İ. F. D.*, Ankara 1983, XXVI, s. 468-470.
- Şemseddîn Muhammedü'l-Müsevî, *Esahhü't-tevârih*, Turhan Sultan nr. 224.
- Turan, O., *Selçuklu Tarihi Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969.
- Turan, O., *Türk Cihân Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi*, İstanbul 1981.
- Türkdoğan, O., *Alevi Bektaşi Kimliği*, İstanbul 1995, s. 388.
- Yâkût b. Abdallah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, Beyrut 1397 (1977).
- Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selcûknâme*, Tahran 1333 hş.

DIE ALEVITISCH-SUNNITISCHEN KONFLIKTE ZUR ZEIT DER DER GROSSELDSCHUKEN

Zusammenfassung

Zweifellos gehört das Alevitentum für die islamische Ideengeschichte vorrangig zu den kompliziertesten und einer vielseitigen Untersuchung bedürftigen Themen. Die Geschichte des Alevitentums ist nicht nur als Glaubenslehre wichtig, sondern auch aus Sicht der Informationen, die die großseldschukischen Geschichtsquellen über sie geben von Bedeutung. Es zählt zu den bemerkenswertesten Seiten der Geschichte des Alevitentums, dass der Begriff des Alevitentums weit über das 11. Jahrhundert hinausgeht. Eine weitere Frage, die sich stellt, ist, wie sich das Alevitentum in der Umajjaden und der Abbasiden Zeit in Irak, in Persien, in Türkistan, in Aserbaidschan und an den Küsten des Kaspischen Meeres entlang ausbreiten konnte. Was fühlten die Aleviten nach der Abbasidischen Revolution? Die historischen Quellen über die Großseldschuken liefern wiederum sehr interessante Ansichten. Wie hat sich die Verbreitung des Alevitentums und die Bildung eines Mythos innerhalb der Türken entwickelt? Gewiss sind es keine Fragen, die man einfach übergehen kann. Das macht die Sammlung vergangenheitsbezogener Daten, zugleich aber auch die Interpretation der praktischen Erfahrungen des Alevitentums notwendig. Die Antworten, die auf diese Fragen gegeben werden, werden einige Anhaltspunkte über die sozialen und politischen Verhaltensweisen der Menschen in dieser Zeit liefern. In dieser Untersuchung wird versucht, die Massenaktionen der unter der Seldschukischen Souveränität stehenden Gesellschaftsschichten zu reflektieren und zwar unter Berücksichtigung der Haltung des Staates ihnen gegenüber sowie auf der Basis bestimmter konfessionellen Überzeugungen. Mit dieser Arbeit werden wir rückwirkend untersucht haben, an was die Aleviten in der Seldschukischen Gesellschaft dachten und was sie taten. In der Tat stammten in der Seldschukischen Zeit die wichtigsten Unterstützer des Sunnitentums aus der Führungsschicht, welches das Gegenpol zum Alevitentum bildete, dessen Geschichte bis in das 7. Jahrhundert zurückgeht. Die Seldschuken traten in einer Zeit als das sunnitische Kalifat in Bagdad aufgrund von Konfessionskriegen unter die Herrschaft der schiitischen Büveyhi(-Familie) geriet, in Erscheinung und mussten sich während der Konfessionskriege, denen sie ausgesetzt waren, politisch, militärisch und ideell mit den schiitischen-alevitischen Anhängern befassen. In unserer Arbeit wurden verschiedene Beispiele über das zahlreiche Front machen der Seldschuken gegenüber den Aleviten gegeben.

Die sunnitisch-schiitischen Kämpfe ereigneten sich nicht nur in Bagdad als Zentrum des Khalifats, sondern auch in den anderen Städten, die von Seldschuken beherrscht wurden. Jedoch erzielte die sunnitische Seite bei diesen Konfessionskriegen eine dermaßen erdrückende Überlegenheit, dass die Probleme der alevitischen Seite, ja sogar ihre Existenz in großem Umfang in Vergessenheit geriet. Die Bestandteile dieses Sachverhalts sind sowohl in soziologischen Zusammenhang als auch in Zusammenhang mit der eigenen wissenschaftlichen Entwicklung der sunnitischen Rechtsdoktrinen zu sehen. Wenn diese Faktoren mit politischen Effekten zusammenkamen, gerieten die gegnerischen Anhänger in einen engen wissenschaftlichen und sozialen Raum und waren dann einem Konfliktrisiko ausgesetzt, wenn sie diese Grenzen verließen. Denn das ab und zu Verlassen ihrer Bereiche konnte dazu führen, dass auch das Ausmaß der gegen sie gerichteten Übergriffe gefährliche Dimensionen erreichte. In den Nizâmiyye-Lehranstalten (Medrese), die vom berühmten Seldschukischen Wesir Nizamumülk gegründet wurden, behielt die sunnitische Ideologie ihre Wirkung, da der Wesir selbst der schafitischen Rechtsschule angehörte und die Gegenseite als sehr gefährlich ansah. In Konfessionskonflikten dieser Art transformierten sich die wissenschaftlichen und methodologischen Diskussionen ab und zu auch zu kulturellen Betrachtungsweisen, infolge dessen man dann dazu überging, die Gegenseite zu reformieren. Die Seldschuken unterstützten insbesondere die für die Verbreitung und Etablierung des Sunnitentums gegründeten Lehranstalten mit reichen Stiftungen. Um die Konflikte, die zwischen den Anhängern der beiden Konfessionen entstanden zu schlichten, wurden manchmal einflussreiche Staatsleute und Gelehrte eingesetzt. Eine andere Beobachtung in dieser Angelegenheit ist die, dass die intellektuelle Überlegenheit der sunnitischen Gelehrten und deren Ansehen durch die Bildung der Nizamiyye-Lehranstalten und durch den persönlichen Einsatz des Staates sichergestellt worden ist. Eins muss jedoch unbedingt betont werden und zwar hing die starke Feindschaft, die die Seldschuken im 11. Jahrhundert gegenüber der Schia hegten, mit ihrer politischen Verbundenheit gegenüber den Khalifen zusammen und enthielt für die (Volks)Massen der Seldschuken-Oghuzen selbst keine ideologische Tiefe. Es geht aus den Praxisbeispielen hervor, dass die von den unter der Schutzmacht der Seldschukischen Sultanen stehenden Khalifen umgesetzten neuen Regulierungen für die Konfessionspraktiken eine politische Bedeutung hatten und die Aleviten systematisch diskriminierten. Wenn man sich die meisten dieser Regulierungen wirklich anschaut, handelte es sich bei ihnen nicht um Beispiele für die Beweisführung

einiger religiöser Wahrheiten, sondern, um es mit den Quellen auszudrücken, zielten sie darauf ab, die Perspektiven der alevitischen Basis einzuengen. Wiederum brachte die überwältigende Mehrheit von ihnen die vermeintlich theologischen Probleme auf die Tagesordnung und war danach bestrebt, sie zwar durch islamische Rechtsprechung legitimierte Rechtfertigungen, aber mit politischen Initiativen zu lösen. Es wird auch von Orten berichtet, in denen diese Art von Praktiken die Konfessionsangehörigen in erheblichen Umfang provozierten und zu Konflikten veranlasst haben. Bei den Vorfällen, die wir in unserer Arbeit schildern werden, handelt es sich um Beispiele, die dies beweisen.

Schlüsselbegriffe: Aleviten, Seldschuken, islamische Gesinnung